

Gereben Ferenc

A HATÁRON TÚLI MAGYAROK KULTURÁLIS IDENTITÁSA (KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A TÖMB- ÉS SZÓRVÁNYPOLYARORSÁGRA)

„**M**agyaroknak lenni annyit jelent, mint magyarul cselekedni. Vagyis vállalni történelmünket, kultúránkat, hagyományunkat, nyelvünket, vallásunkat életünk minden pillanatában.” Ezt a nyilatkozatot egy 26 éves erdélyi ápolónő szájából hallottuk, amikor neki, és még sok társának, azt a kérdést tettük fel (azután, hogy kiderült, hogy egy nemzeti hovatartozását tudakoló kérdésre magyarul [is] mondta magát), hogy „mit jelent az Ön számára magyarul lenni?”. A kérdések egy olyan kérdőíves felmérés során hangzottak el, amely az ezredforduló éveiben öt ország 250 településén csaknem 4000 személyre, a Szlovákiában, Kárpátalján, Erdélyben, Vajdaságban és Magyarországon élő felnőtt korú magyarok 500-1000 fős reprezentatív mintáira terjedt ki. A vizsgálat a nemzeti, kulturális és – Tomka Miklós kérdéseivel – a vallási identitástudat témaköreit célozta meg. A felmérés-sorozat eredményeinek összehasonlító elemzésére egy nemrég megjelent kötetben tettem kísérletet (Gereben, 2005.), az alábbiakban csak a kulturális identitás részét képező nyelvhasználati, valamint az olvasási szokásokkal kapcsolatos legfontosabb tanulságokat szeretném ismertetni.

Természetesen a fiatal erdélyi nő fenti válasza csak egyféle válasz volt s sokféle közül. Akadtak (főleg Magyarországon) semmiféle identitást nem vállaló, magyarságukat nyűgös teherként vagy közömbös egykedvűséggel, illetve természetes, magától értetődő adottságként viselő, de büszkeséget hangsúlyozó, és a nemzetségük megtartásáért feladatokat, küzdelmet is vállaló és még más típusú feleletek is. A magyar nemzeti közösségek identitástudatának immár bő másfél évtizede folytatott – kérdőíves és interjú, nyitott és zárt kérdésekkel egyaránt operáló, az identitás számos dimenziójára kiterjedő, és feldolgozási módszereiben is változatos – kutatásának visszatérő tapasztalata szerint a Kárpát-medence határon túli magyar közösségeinek azonosságtudata három fő pillérre: a pozitív érzelmekre, a különböző intenzitású vállalástudatra, valamint közösnek érzett kulturális javakra támaszkodik; mégpedig úgy, hogy a három pillér közül a „primus inter pares” szerepét a szélesen

értelmezett kultúra tölti be (Gereben, 1999; 2005; Gereben–Tomka, 2000). Vizsgálataink az ezredfordulógig nyomon tudtak követni bizonyos változási tendenciákat, az egyes „pillérek” közötti tehereloszlás módosulásait is: a kilencvenes években – határon túl – csökkent az emocionális és növekedett a kulturális elemek jelentősége. (A feltételezhetően tovább folytatódó változások kipuhatolására újabb vizsgálatok kellenének.)

S ha már – rövidsége törekedvén – az előrebocsátott összegző kijelentéseknél tartunk, állást kell foglalnom a különböző országokban élő magyarság identitás-szerkezeteinek azonossága versus szétfejlődése tárgyában is. A jelzett felmérési eredmények azt a tényt erősítik meg, hogy a különböző nemzettestek identitásváltozatai – a sokszor nem is kicsi különbségek ellenére – sok egységes, illetve erősen hasonlós vonást őriznek, s a különbségek inkább a Magyarország határain inneni és az azokon túli területek, vagyis az országos értelemben vett többségi és kisebbségi lét között mutatkoznak. Nevezetesen a határon túliak identitástudata markánsabbnak, tudatosabbnak, jövőképe optimistábbnak tűnik a magyarországinál; az utóbbi viszont egyfelől közömbösebbnek, másfelől érzelmvezéreltebbnek mutatkozik a határon túliakénál. Továbbá minden felmérésünk egyértelmű és visszatérő tapasztalata az anyanyelv kiemelt szerepe az identifikációs tényezők sorában. Ez indokolja, hogy elsőként a kisebbségi nyelvhasználatról foglalkozzunk.

Az anyanyelv szerepe

Előre kell bocsátanunk, hogy konkrét vizsgálati terepünkön, a környező országok magyarlakta vidékein a kisebbségi beszélők alapvetően kétnyelvűnek tekinthetők, még akkor is, ha kisebb-nagyobb hányaduk domináns módon anyanyelvén éli is az életét. Hogy ezek a gyakorlatilag egynyelvű emberek miért tagjai a kétnyelvű beszélőközösségnek, annak indoklását Lansztyák István így adja meg: „Egyrészt azért, mert e két nyelv használatának szabályait ők is ismerik (tudják, hogy milyen beszédhelyzetben lehet magyarul megszólalni), másrészt pedig azért, mert ők is a kétnyelvű anyanyelvváltozatot beszélik, mert azt sajátították el anyanyelvként.” (Lansztyák, 1998: 77.)

A kétnyelvűség világszerte korántsem számít elszigetelt jelenségnek, egyes vélemények szerint az emberiség többségére kiterjed (Bartha, 1998: 18). Az is kétségtelen, hogy az anyanyelven kívüli más nyelvek ismerete bővíti az ember látókörét, empatikusabbá teheti másfajta kultúrák, eltérő identitások és mentalitások iránt. (Ezt a szakirodalom [Göncz 1985; Kiss J. 1995; Bartha, 1999 stb.] mellett az ismert közmondás is megtámogatja: „ahány nyelvet tudsz, annyi ember vagy”). Ugyanakkor a határon túli magyarság nyelvi helyzetének ezt a nem természetes fejlődéssel, hanem határ-áthelyezésekkel létrejött változatát Péntek János „egyoldalú, függő,

aszimmetrikus kényszerkétnyelvűségnek” nevezi (Péntek, 1996:36), másutt pedig így jellemzi: „a kisebbségi kétnyelvűség olyan, jellegzetesen aszimmetrikus típusa a kollektív kétnyelvűségnek, amelyben kisebb vagy nagyobb mértékben mindig érvényesül a kényszer és a tiltás motívuma. [...] Azaz az erő és a hatalom határozza meg a két nyelv viszonyát.” (Péntek, 2001:178–179.) Természetesen a kisebbségi nyelvnek ez a kényszerek által vezérelt jellege sokkal áttételesebben, megszűrtebben érvényesül olyan helyeken, ahol a kisebbség tömbszerűen, tehát lokális többségben él, és sokkal direktebb módon szórványhelyzetben. (Felméréseink során a vizsgált településen a magyar lakosság 30%-nál alacsonyabb arányát tekintettük szórványhelyzetnek.) Az erősen aszimmetrikus helyzetbe kerülő kisebbségi nyelv fő veszélye, hogy instabillá válik, erodálódik és végső soron a nyelvcsere felé sodródik.

Az 1. táblázat a kisebbségi magyarság nyelvhasználatának legfontosabb adatait mutatja be. Elsőként a magyar anyanyelvűek felméréseink során tapasztalt önbevallásos arányszámaival ismerkedhetünk meg. A táblázatban szereplő anyanyelvi adatok azokat a kérdeztetteket foglalják magukban, akik egyértelműen (és kizárólag) a magyar nyelvet jelölték meg anyanyelvükként. Ha ehhez hozzászámítjuk a „vegyes” kategóriát, tehát azokat, akik a magyart egy, a többségi nyelvvel együtt jelölték meg anyanyelvükként, akkor lényegében mindenütt 99%-os eredményt kapunk. Úgy tapasztaltuk, hogy a nemzeti azonosságtudat az anyanyelvnél valamelyest „puhább”, képlékenyebb fogalom: a kifejezett magyar identitás (a kettős identitást most nem számítva) vállalása minden vizsgált országban valamivel alacsonyabb arányban fordult elő (Gereben, 2005:37), mint a magyar anyanyelv egyértelmű (kizárólagos) választása.¹ Vagyis az anyanyelvet a válaszadók még mindig inkább adottságnak tekintik, míg az identitást egyre inkább vállalás dolgának tartják.

Az 1. táblázat szerint a határon túli házaspárak mintegy 10-14%-a nyilatkozott úgy, hogy házastársa nem magyar anyanyelvű, vagyis hogy nyelvileg vegyes házasságban él. Ez a válaszadóknak mintegy 5-10%-át tette ki. (A vegyes házasságok aránya bizonyára magasabb lett volna, ha az asszimilálódás útjára lépett személyeket – akik egy magyar nyelvű kérdőívre esetleg már nem szívesen választottak – a realitásokhoz közelebb álló arányban sikerült volna bevonni felmérésünkbe.)² A vegyes házasságok – kereszt tábláink országról országra következetesen érvényesülő tanúsága szerint – elsősorban a magasabb (és többnyire nem anyanyelvi) iskolázottság társadalmi talaján, valamint olyan (50 ezer lakosnál nagyobb) városokban mutathatók ki, ahol a magyarság a lakosságnak alacsony (30%-nál kisebb) hányadát teszi ki. Ebből az is következik, hogy az esetek túlnyomó többségét jelentő nyelvileg homogén házasságokkal leginkább az alacsonyabb iskolázottságú rétegekben, falusi közegben és a tömbmagyar vidékeken találkozunk.

1. sz. táblázat Magyar nemzetiségű felnőtt népesség anyanyelvvel, illetve „hétköznapi” nyelvhasználatával kapcsolatos százalékos adatai négy országban (1998–2000)

Nyelvhasználat	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
Anyanyelve: magyar	93	92	98	95
Házastárs: nem magyar anyanyelvű (a házások százalékában)	14	14	10	13
<i>Iskolai tannyelv</i>				
– végig magyarul tanult	57	52	55	62
– vegyes tannyelv	35	32	41	35
– végig többségi nyelven	8	16	4	3
Végig magyarul tanult:				
– a legfeljebb általános (alap)iskolát végzettek közül	76	77	73	80
– a legfeljebb szakiskolát végzettek közül	31	17	40	64
– a legfeljebb érettségizettek közül	48	52	50	51
– a diplomások közül	22	6	31	33
<i>Hétköznapi nyelvhasználat</i>				
Kizárólag v. főleg magyarul szoktak beszélni:				
– családi körben	92	90	96	92
– baráti körben	75	79	83	68
– munkahelyen	49	50	51	43
– vásárlás közben	52	34	44	35
– hatóság előtt	22	22	24	11
<i>A hétköznapi nyelvhasználat összevont mutatója</i>				
– erősen anyanyelv-domináns nyelv- használat	24	17	20	8
– anyanyelv-domináns nyelvhasználat	28	31	20	17
– vegyes nyelvhasználat	36	44	50	70
– többségi nyelv dominanciája	12	8	10	5
<i>Az utóbbi év könyvismertvényeinek legalább 90%-a magyar nyelvű (a könyvismertvények százalékában)</i>	67	82	77	78

Az iskolai tannyelvre vonatkozó adatok vallanak, hogy a kisebbségi magyar társadalmak mintegy 50-60%-áról mondható el, hogy az általuk elvégzett iskolatípusok minden osztályában anyanyelven tanulhattak. Felméréseink szerint (legalábbis választódink körében) meglehetősen alacsony (általában 10%-on belüli) volt azok aránya, akik teljes egészében a többségi nép nyelvén iskoláztak – ismét Kárpátalja a kivétel, ahol ezek aránya elérte a 16%-ot. Természetesen a különböző végzettségű

csoportok erősen eltérő eséllyel él(het)tek az anyanyelvű tanulmányok lehetőségével. Leginkább (mintegy 75-80%-ban) azok, akik csak alap vagy általános iskolát végeztek, majd a legfőbb érettségizettek, akiknek körülbelül fele járt végig magyar tannyelvű iskolába, s végül a diplomások, akiknek csak egyötöde-egyharmada (Kárpátalján csak 6%-a!) vált magyar nyelven értelmiségivé. Bár az ezredfordulóra – a kilencvenes évek első éveire képest – javult a végig anyanyelven tanuló diplomások aránya (mint ahogy javult a magyar nyelvű felsőoktatás határon túli helyzete is), a szükségletekhez (és a többségi népekhez) viszonyítva azonban még jelentős az elmaradás.

Az elejétől végig anyanyelven való tanulással – mind a négy környező országban – leginkább az alacsonyabban iskolázott idősebb (60 éven felüli) korosztályokban, a kisebb (és erősen magyar többségű) településeken, valamint visszatérően (bár a két változó között inkább csak indirekt kapcsolatot feltételezhetünk) az önmagukat kifejezetten vallásosnak vallók között talákoztunk. A vegyes (illetve többségi) tannyelv főleg a közép korosztályokban, a nagyobb városokban és a szórványvidékeken volt jellemző. A múltbeli (hiszen felnőtt kérdeztjeink ifjúkori élményeiről volt szó) anyanyelvi iskolázási lehetőségek – nem nagy különbségekkel – a Vajdaságban tűntek a legjobbnak, és Kárpátalján a legrosszabbnak. Az anyanyelvi iskolázottság átlagosnál alacsonyabb kárpátaljai mutatói minden bizonnyal a szovjetunióbeli korszak erős „internacionalizáló” törekvéseivel magyarázhatóak (Orosz, 1992; Csernicskó, 1995; Orosz, 2000).

A hétköznapi életvitel öt fontos – szűkebb és tágabb nyilvánosságú – színterére vonatkozóan kérdeztük meg, hogy melyik nyelvet (a többségit vagy a kisebbségit) szokta-e inkább használni az interjúalany vagy esetleg egyformán mindkettőt. A válaszokból (lásd ugyancsak az 1. táblázatot) az derült ki, hogy a vizsgált országokban a magyar családok domináns nyelve túlnyomó többségben az anyanyelv, és ez – többé-kevésbé – még a baráti körre is elmondható. (Egykori) munkahelyén a válaszadóknak már csak mintegy fele szokott túlnyomórészt magyarul kommunikálni, üzletben, piacon már csak 30-40%-a (a Felvidéken fele) és a hatóságok előtt pedig csak körülbelül egynegyede-egyötöde (Vajdaságban mindössze egytizede). Vagyis a közép-európai magyar kisebbségek anyanyelve inkább csak a társadalmi élet intímabb szféráiban: a családi és a baráti körben örvend széleskörű használatnak; a nyilvánosság tágabb fórumain, s főleg a hivatalokban már jórészt háttérbe szorult.

A hétköznapi nyelvhasználati helyszínek nyelvválasztási adatai alapján készültek azok az összefoglaló mutatók, amelyek a táblázat alsó felében láthatók. Ezek azt fejezik ki, hogy az említett színterek többségében melyik nyelv kap domináns szerepet. Az erős anyanyelvi dominancia jelen esetben azt jelenti, hogy a kérdezett mind az öt helyszínen jórészt anyanyelvén tud kommunikálni, vagyis hogy élete teljes vertikumát jobbra anyanyelvén éli. Ez az anyaországi nyelvhasználati helyzetet közelítő állapot a kisebbségi magyar társadalmaknak mindössze körülbelül egyötödét jel-

lemzi, a Vajdaságban (ahol a hétköznapi anyanyelvhasználati mutatók rendre a legalacsonyabbak voltak) nem éri el a 10%-ot sem. A nyelvhasználati szinterek többségében (de nem valamennyiben) érvényesülő anyanyelv-domináns szituáció újabb 20-30%-nyi kérdezettet jellemez. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a Kárpát-medence kisebbségi magyar társadalmainak (közel) fele (a Vajdaságban csak egynegyede) többnyire anyanyelvén éli az életét. A másik oldalon viszont a többségi nyelv (legalább három szintéren) domináns használata is megjelenik, egyelőre mintáink körülbelül egytizedére érvényesen. Közül pedig a – széles sávban (egyegy minta 40-70%-ára kiterjedően) – a kétnyelvűség többé-kevésbé kiegyensúlyozott arányával találkozunk, egy olyanfajta állapot a esetével, amelyet a szociolingvisztika nyelvén (mennyiségi értelemben vett) balansz kétnyelvűségnek nevezhetünk, annak hangsúlyozásával, hogy ez a kiegyensúlyozottság itt erősen viszonylagos fogalomként kezelendő.³

Jelenlegi anyanyelvhasználati lehetőségeik tekintetében a vajdaságiak tűnnek a leghátrányosabb helyzetűnek a négy vizsgált szomszédos ország magyarsága közül. (A vajdasági anyanyelvhasználati lehetőségei érzékelhetően romlottak a kilencvenes évek elejéhez képest is.) A másik három határon túli vizsgálati csoport közel azonos nyelvhasználati arculatot mutat, csak az erdélyi magyarok a szűkebb körű (családi, baráti), a felvidékiek pedig a vásárlási színhelyek anyanyelvűségében aktívabbak valamelyest a többinél.

A könyvolvasás nyelvéről majd a későbbiekben még szólni fogunk, most csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a kisebbségi könyvolvasók túlnyomó többsége dominánsan anyanyelvű olvasónak tekinthető. Az anyanyelvhasználati társadalmi hátterét kutatva az anyanyelv esélyeit az egyes rétegek szempontjából nagyon különböznek, s az egész jelenséget nagyon ellentmondásosnak találtuk. Fejezetünk elején – a szakirodalom megállapításai nyomán – a bilingvizmus pozitív vonásait, látókör- és ismeretbővítő, más kultúrák megértését elősegítő hatását hangsúlyoztuk. Majd a kisebbségi kétnyelvűség nagy tehertételéről, kényszer vezérelte és jobbra aszimmetrikus jellegéről is szólnunk kellett, s arról a tényről is, hogy a kisebbségi anyanyelv sok esetben a társadalmi nyilvánosság legszűkebb belső köreibbe kénytelen visszavonulni. Ugyanakkor a kétnyelvűségnek a többségi nyelv számára jelentős (esetleg domináns) szerepet biztosító formáival olyan társadalmi rétegekben és közegekben találkoztunk (fiatalabb korosztályok, magasabb iskolázottságúak és státuszúak, a nagyobb városok és a szórványvidékek lakosai stb.), akik leginkább vannak kitéve az asszimilációs (és migrációs) csábításoknak. E rétegek körében fordulnak elő a legnagyobb eséllyel és egyre nagyobb arányban a vegyes házasságok, amelyek önmagukban is a nyelv- és identitáscsere kovácsai. Főleg a (nagy)városok és a szórványvidékek kisebbségi lakosai számítanak veszélyeztetettnek: ezeknek magyar népessége – a népszámlálások által mért általános népességsökkenés köze-

gében (Gyurgyík–Sebők, 2003) – sokkal gyorsabban fogy, mint a falvakban és a tömbmagyar vidékeken. (Kiss T., 2003; Szilágyi N., 2002)

A falvak (és kisebb városok) magyar társadalma – ha nem él szórványban vagy erős lokális kisebbségben – jó eséllyel egy egészen más nyelvi szituáció: az anyanyelvi dominancia részese lehet, vagyis jórészt anyanyelvén élheti az életét. Tegyük hozzá, hogy az átlagosnál idősebb és alacsonyabban iskolázott, a modernizációs folyamatok által kevésbé érintett társadalmi csoportokról van szó, amelyek ugyanakkor élvezik a primér „face to face” közösségeknek az anyanyelv megőrzésére különösen alkalmas „fészek-meleg”, családi légkörét, kommunikációs közvetlenségét. (Bartha, 1999: 139; Péntek, 2001: 171)

Az ellentmondás alapmodellje szerint tehát a kisebb és tömbszerűen magyarul lakta települések tendenciaszerűen alacsonyabb szintű civilizációs viszonyai (amelyekkel általában együtt jár a munkaerőpiac, az egészségügyi ellátás stb. korlátozottabb lehetősége is) a vallásosságot, egyházakhoz kötődést is magába foglaló hagyományos értékeivel támogató közeget jelentenek a kisebbségi anyanyelv számára; míg a fejlettebb, urbanizáltabb, jobb munka- és ellátási lehetőségeket nyújtó kétnyelvű (nagy)városi közeg – a maga modernizációs vívmányai mellett – hajlamos arra, hogy háttérbe szorítsa a kisebbségi nyelvet és identitást.

Könyvolvasás és az olvasmányok nyelve

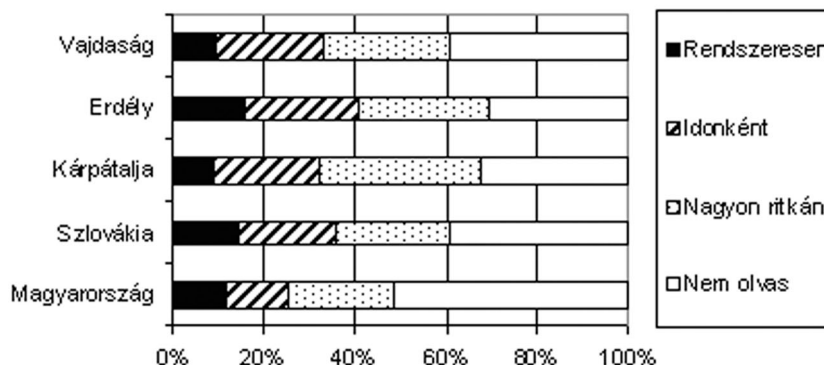
Az olvasás nemcsak egy az úgynevezett szabadidős tevékenységek közül, hanem ki-tüntetett, mondhatni szimbolikus szereppel rendelkező cselekedet, s az anyanyelvi kultúra legfőbb gyakorlóterepe. Különleges vonása nem merül ki abban, hogy nehezen képzelhető el „háttértevékenységként” (mint a rádióhallgatás és televíziózás vagy akár a zenehallgatás), hanem főleg abban az értékegyüttesben ölt testet, amelyet a „fontos dolgok” széles választékából magához vonz. Korábbi kutatásokból tudjuk, hogy a gyakori és esztétikai értékekre koncentráló könyvolvasás – szociológiai értelemben – tendenciaszerűen együtt jár a harmonikus, kreatív, az embertársaira, más értékorientált kulturális tevékenységekre és információkra egyaránt nyitott, toleráns személyiségvonásokkal (Gereben, 1998: 67–83).

A 2000-ben végzett magyarországi felmérés – 1985-ös reprezentatív vizsgálatunkhoz képest – jelentős visszaesést tapasztalt: a 18 éven felüli könyvolvasók (a felmérést megelőző évben legalább egy könyvet elolvasók) aránya 64%-ról 49%-ra, az úgynevezett rendszeresen (havi átlagban legalább egy könyvet) olvasók aránya pedig 19-ről 12%-ra csökkent. A legújabb (2005 őszi) adatok pedig az olvasók arányának további csökkenéséről vallanak (Nagy A.–Péterfi, 2006.)

1998 és 2000 közötti felmérési adatok alapján Erdélyben és Kárpátalján a felnőtt magyarok 65-70%-át találtuk könyvolvasónak, Felvidéken és a Vajdaságban pedig

60-60%-át – tehát mindenütt többet olvasnak, mint Magyarországon (49%). A rendszeres olvasók aránya határon túl és Magyarországon egyaránt 10-15 % között mozgott, az alsó küszöböt Kárpátalja és Vajdaság, a felsőt Felvidék és Erdély mérte ki. Sajátos módon: a kevésbé modernizálódott keleti térségek (Erdély, Kárpátalja) tradicionális értékrendjének szellemi talaján nagyobb olvasási aktivitás mutatkozott, mint a modernizáltabb felvidéki és délvidéki magyarság köreiben, nem is beszélve az anyaországról, amely a Kárpát-medence magyarságának leggyengébb olvasási teljesítményét nyújtja (lásd 1. sz. ábra).

1. ábra. A könyvolvasás gyakorisága öt ország felnőtt magyar népességének százalékában

Bonyolítja a helyzetet, ha visszatekintünk a múltba: a magyarországi olvasáskultúra pozitív korszakai – talán az ötvenes évek második fele, de felmérési adatokkal is bizonyíthatóan a hatvanas évek első fele – kifejezetten diktatórikus esztendők voltak. A diktatúrák lebontásával elnyert szabadság azonban nem eredményezett magasabb kulturális nívót – és ezt nemcsak az olvasás mennyiségi adatai, hanem az olvasás (és az olvasmányok) minőségét firtató kérdésekre adott válaszok is bizonyítják. Mielőtt azonban ez utóbbi kérdésre rátérnénk, vizsgáljuk meg, milyen nyelven olvasnak a határon túli magyarok.

A szlovákiai magyarok körében „csak” kétharmados volt azoknak az olvasóknak az aránya, akik túlnyomó többségben (olvasmányaik 91-100%-ában) magyar nyelvű könyvet olvastak az elmúlt évben, míg a többi határon túli közösségben ezek aránya 80% körül mozgott, vagyis úgy tűnik, hogy a szlovákiai magyarok olvassák a legtöbb nem magyar nyelvű könyvet. Kiegészítőleg megjegyezzük, hogy egy 2000. évi, a 18 éven felüli kolozsvári magyarságot reprezentáló felmérés az ott élő felnőtt magyarok éves olvasmányainak 85%-át találta magyar nyelvűnek, 13%-át románnak és 2%-nyi olvasmány pedig egyéb nyelvű volt (Miklós–Kiss 2000: 26).

Visszatekintve a kilencvenes évek első felében végzett vizsgálatainkra, a magyar nyelvű olvasmányok nagyon hasonló arányszámaival találkoztunk akkor is, csak a vajdasági magyarok növelték azóta érzékelhető mértékben anyanyelvű olvasmányaik arányát. (Gereben 1999:198). Nem változtak az alapvető tendenciák sem: az olvasmányok nyelvi összetétele a diplomások és a szórványhelyzetben élők körében hajlamos leginkább eltolódni a többségi nép nyelve felé, míg az alacsonyabb iskolázottságú csoportokban és a tömbmagyar vidékeken élők között tetőzik a magyar nyelvű olvasmányok aránya. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a kisebbségi magyar értelmiség zöme a többségi nép nyelvén olvas: 70-75%-uk (Szlovákiában 60%-uk) így is túlnyomórészt magyarul olvassa éves olvasmányanyagát.

A szórvány esetében visszatérő tapasztalatunk volt, hogy az ott élők többet olvasnak a tömbmagyar vidékek olvasóinál. Ennek a nagyobb olvasmány mennyiségnek viszont kisebb hányada magyar nyelvű, mint ott, ahol a magyarság túlnyomó többségben él. Itt is elmondható, hogy ez a kisebb hányad relatív természetű: a szórványban élő könyvolvasóknak a többsége (mintegy 55-65% -a) ugyanis túlnyomórészt mégis magyar nyelvű könyvek olvasója. Ugyanis ugyanazt állapíthatjuk meg, mint amit a 90-es évek elején tapasztaltunk: a szórványnépesség (tömbmagyar vidékekhez viszonyított) nagyobb olvasási gyakorisága nem okvetlenül jelent több magyar olvasmányt, de több magyar, mint nem magyar olvasmányt jelent

Az olvasmányok nyelvét – a nyelvhasználat egyéb színtereivel összevetve – azt tapasztaljuk, hogy a nyelvválasztási szokások erősen kapcsolódnak egymáshoz: az olvasmányok elsősorban azok körében magyar nyelvűek, akik az iskoláikat is (végig) magyar nyelven végezték, és a hétköznapi élet különböző színterein is anyanyelv-domináns kétnyelvűségben élnek. A „vegyes” tannyelv többnyire a magyar olvasmányok szerényebb (51-90%-os) többségét indukálja, a (végig) többségi nép nyelvén elvégzett iskola pedig a nem magyar olvasmányok dominanciáját segíti elő.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az olvasás gyakoriságának van-e kapcsolata az olvasmányok nyelvének megválasztásával, és figyelemreméltó eredményre jutottunk. Azt tapasztaltuk, hogy az éves olvasmányanyag túlnyomó többségére kiterjedő anyanyelvi dominancia inkább a ritkábban olvasókra jellemző, míg a magyar könyvek szolidabb többségi aránya (51-90%) főleg a rendszeres könyvolvasók körében fordult elő. Tehát az olvasmányok többnyelvűsége kedvez a gyakoribb könyvolvasásnak (és fordítva), egészen addig a mértékig, amíg az idegen nyelv az anyanyelvet nem kezdi háttérbe szorítani. (A magyar nyelvű olvasmányok 26-50%-os, s főleg a 25% alatti kategóriája már ismét gyengébb olvasási teljesítménnyel járt együtt!) Vagyis a kisebbségi magyar olvasáskultúrára nem a „tisztá” nyelvhasználati formák hatnak termékenyítőleg, hanem az anyanyelv-domináns, de a más nyelvek által közvetített (szakmai és kulturális) értékekre is nyitott beállítódás. Ez a másik nyelv a kisebbségben élő magyarság esetében sokszor (de nem kizárólag) az állam többségi nyelvét jelenti. Az összefüggés többségi helyzetben, például Magyarországon is

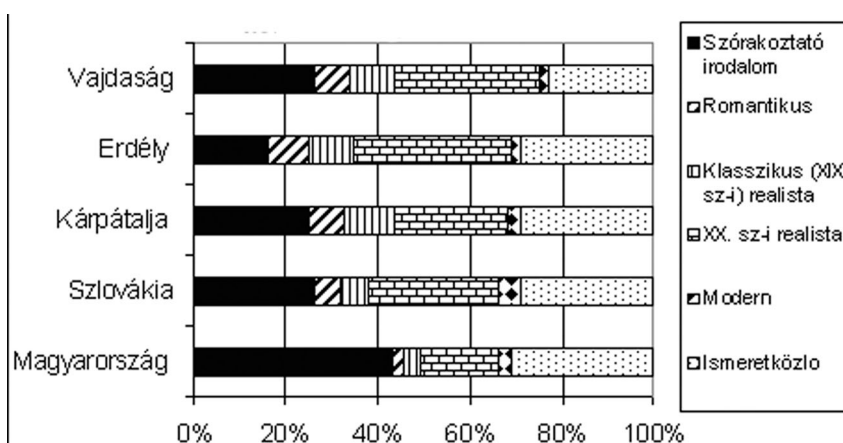
működik: a magyaron kívül más nyelvet is ismerők lényegesen nagyobb arányban bizonyultak könyvolvasónak, azon belül rendszeres olvasónak, mint a csupán egy nyelven olvasók (Gereben, 1998:54)

Mit olvasnak?

Az olvasás minőségi mutatói – a hagyományos értelemben vett esztétikai-kulturális értékek tekintetében – az anyaországban legalább olyan mértékű visszaesést sejtetnek, mint a már említett mennyiségi adatok. Magyarországon az utóbbi másfél-két évtized alatt a legutóbbi olvasmányok között a 20. századinál régebbi (romantikus és realista) klasszikus irodalom aránya jelentősen csökkent, a szórakoztató („lektűr”, „bestseller” stb.) irodalom aránya pedig megnőtt. Fokozatosan emelkedett az elolvasott ismeretközlő művekaránya is.

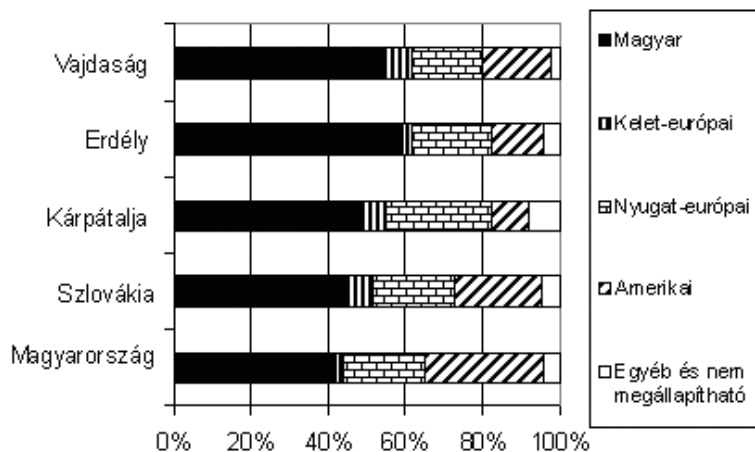
Ha a magyarországi adatokat összevetjük a határon túliakkal (lásd 2. ábra), az összehasonlításból az derül ki, hogy a klasszikus irodalom különböző válfajait inkább Magyarország határain kívül, a kommercialitásokat pedig Magyarországon preferálják. (A non fiction és a modern irodalom esetében viszonylag kiegyensúlyozott az érdeklődés.) Tehát a kisebbségben élők körében kedveltebb az értékeesebb irodalom és erősebb a hagyományörző attitűd. Ugyanakkor az is tény, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem 2002-es, a székelyföldi Zetelakán végzett reprezentatív vizsgálata a korábbi erdélyi adatokhoz képest a realista klasszikus irodalom olvasásának visszaesését és a szórakoztató irodalom jelentős előretörését tapasztalta (Éhmann, 2004:12).

2. ábra. A legutóbbi olvasmányok összetétele a művek stílusa-jellege szerint öt ország felnőtt magyar könyvolvasójának százalékában

Az aktuális olvasmányok szerzőinek nemzetiség szerinti 1985-ös és 2000-es magyarországi megoszlása a magyar szerzők kategóriájában és a (nyugat- és kelet-európai szerzők körében csökkenést, az amerikai (túlnyomórészt USA-beli) szerzők esetében viszont jelentős növekedést (7%-ról 31%-ra) mutatott. A 4. ábra azt tanúsítja, hogy határon túl mindenütt magasabb a magyar szerzők aránya, mint 2000-ben az anyaországban; az amerikai szerzőké viszont alacsonyabb, mint Magyarországon. Vagyis határon túl jobban ragaszkodnak a hagyományos értékhez és a nemzeti irodalomhoz, és egyelőre nem, vagy csak lassabban és fékezten követik a Magyarországon évtizedek óta egyre jobban kibontakozó kommercializálódási és amerikanizálódási tendenciát.

3. ábra. A legutóbbi olvasmányok összetétele a művek szerzőinek nemzetisége szerint öt ország felnőtt magyar könyv olvasóinak százalékában

A legolvasottabb szerzők

Eddig az olvasmányanyag egészének összetételét elemeztük, most konkrét szerzőnevekkel szeretnénk illusztrálni az olvasói érdeklődésben lejajlott változási tendenciákat. A magyarországi – több évtizeden végigvonuló – olvasmánylisták elemzésétől most eltekintünk, de álljon itt a határon túli vizsgálatokkal egyidős, 2000-ben készült felmérés legolvasottabb szerzőinek 10 fős élmezőnye: D. Steel, R. Cook, Lőrincz L. László, Jókai Mór, Moldova György, W. Smith, V. Fable, Courths-Mahler, Dallos S., S. King.

A határon túl az ezredfordulón még mindenütt Jókai vezetett az olvasottságban, és bár a szórakoztató irodalom jelenléte is jól érzékelhető, a nemzeti klasszikusok „aranycsapata” szinte mindenütt (főleg Erdélyben) felvonult. És ugyancsak Erdélyben jelentős szerepet kaptak a régió saját írói is. Ehhez azonban hozzá kell tennünk

azt a néhány évvel későbbi tapasztalatot, mely szerint 2002 nyarán a székelyföldi Zetelakán a legolvasottabb írónak immár – az egy hajszállal Wass Albertet, Jókait és Gárdonyit is megelőző – Danielle Steelt találtuk (Ehmann, 2004:11).

2. táblázat. A legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzői reprezentatív magyar minták felnőtt könyvolvasói körében

Sor- szám	Erdély (1998)		Kárpátalja (1999)		Felvidék (1999)		Vajdaság (2000)	
	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában
1.	Jókai M.	5,8	Jókai M.	4,6	Jókai M.	3,6	Jókai M.	6,8
2.	Wass A.	2,9	Rejtő J.	3,5	Steel, D.	3,1	Rejtő J.	3,4
3.	Mikszáth K.	1,8	Mikszáth K.	2,3	Cook, R.	2,2	Steel, D.	3,1
4.	Móricz Zs	1,8	Szilvási L.	2,0	Rejtő J.	1,4	Gárdonyi G.	2,3
5.	Gárdonyi G.	1,7	Dumas, A.	1,7	Dallos S.	1,2	Móricz Zs	2,3
6.	Rejtő J.	1,4	Mitchell, M.	1,2	Mitchell, M.	1,2	King, S.	2,0
7.	Petőfi S.	1,2	Nemere I.	1,2	Móricz Zs	1,2	Zilahy L.	2,0
8.	Steel, D.	1,1	Gárdonyi G.	1,2	Christie, A.	1,0	Kosztolányi D.	1,7
9.	Sütő A.	1,1	Móricz Zs	1,2	Berkesi A.	0,9	Mikszáth K.	1,7
10.	Tamási Á.	0,9	Berkesi A.	0,9	Heller, J.	0,9	Cook, R.	1,4

Megfigyeléseink kiterjedtek az olvasói érdeklődés és ízlés több más mutatójára is, így a kedvenc írók számbavételére, az (egykori) nagy olvasmányélményekre (minden ország magyar olvasói körében az Egri csillagok vezette a listát A kőszívű ember fiai és Az arany ember előtt), ezeknek részletesebb ismertetésére (lásd: Gereben 2005:129–142) itt most nem térünk ki. Egyébként minden összevetésből az derült ki, hogy a határon kívüli régiók felnőtt magyar népességének olvasáskultúrája – bár a romlás jegyei ott is megfigyelhetők – értékorientáltabb és hagyományőrzőbb, mint a magyarországi könyvolvasóké. Ezt az érték- és hagyományőrző attitűdöt a szórványokban általában erősebbnek találtuk, mint a tömbmagyar területeken, vagyis (főleg a vidéki) szórványokban általában valamelyest jobban kedvelték a klasszikus és romantikus irodalmat, és valamelyest kevésbé a lektűröket és bestsellereket, mint a tömbökben. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy ez a tendencia az ezredforduló idejére mintha gyengült volna a kilencvenes évek elejéhez képest.

Összegzés

A globalizáció térhódítása, az értékrend immár évtizedek óta tartó eltolódása az anyagi javak, a haszonelvűség és az önérvényesítés irányába az ezredforduló táján a magyarországi olvasáskultúrában – a kommercializálódás és a prakticzálódás jegyében – új korszakot hoztak. A Kárpát-medence Magyarországon kívül élő magyar kisebbségei egyelőre még többé-kevésbé ellenállnak e tendenciáknak, ebben tradicionálisabb értékrendjük és életmódjuk, valamint – kisebbségi helyzetükből adódóan – a kultúra és az anyanyelv erős identifikáló hatása egyaránt szerepet játszik, de körükben is jól érzékelhetők már bizonyos eróziós tendenciák.

A szórványhelyzet (felméréseink során a kisebbségnek a lakosság 30 százalékánál kisebb aránya), és főleg annak nagyvárosi formája egyfelől a művelődésszociológus számára is olyan szituációnak mutatkozott, amely a kisebbségi iskolázás, anyanyelv és az anyanyelvi kultúra visszaszorulását, végső soron a nyelvcsere és az asszimilációt segíti elő. Másfelől azonban azt tapasztaltuk, hogy a szórványban élők nem kis részében – szintén tendenciát kirajzoló mértékben – az identitás veszélyeztetettsége bizonyos lelki védekező mechanizmust mozgósít. Ők a jelek szerint a kulturális javakhoz, azon belül az olvasáskultúrához, a könyvekhez fűződő szálaik erősítésével igyekeznek enyhíteni identitásuk megélésnek hétköznapi nehézségeit, vagyis fokozott olvasási aktivitással válaszolnak egy másik nyelvvel, egy másik kultúrával való találkozás mindennapos kihívásaira. Ez a válasz is többre tehető: részben a többségi nyelvnek a kisebbség átlagánál erőteljesebb használatát, másrészt az anyanyelvnek a többségi nyelvhez viszonyított többletét jelentheti, és egyúttal egy olyan ízlésszintet, amely a tömbmagyarsághoz képest érzékenyebb az olvasmányok minőségére és hagyományörző jellegére. Ez ismét megerősíti korábbi feltevésünket, mely szerint a Máté-effektus („akinek van, annak adatik, akinek nincs, attól az is elvételik, amije van”), vagyis a társadalmi és kulturális hátrányok (illetve előnyök) halmozódásának tendenciája a kisebbségi helyzetben nem, illetve nem olyan intenzitással érvényesül.⁴ A kisebbségi lét fokozott hátrányainak elszenvedői – legalábbis részben – hajlamosak ugyanis deficitjeik kulturális kompenzálására, veszélyeztetett identitásuk – főleg konzervatív jellegű – kulturális értékekkel való megerősítésére.

Irodalomjegyzék

- Bartha Csilla (1999): A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Éhmann Gáborné Havas Mária (2004): Zetelaka olvasásszociológiai vizsgálata. Könyvesház 1–2. (a Művelődés melléklete).

- Csernicskó István (1995): A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993) In: Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. Szerk. Kassai Ilona. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Gereben Ferenc (1998): Könyv, könyvtár, közönség. A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében. Budapest, Oszk.
- Gereben Ferenc (1999): Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gereben Ferenc (2005): Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata. Budapest, Lucidus K.
- Gereben Ferenc–Tomka Miklós (2000): Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben. JTMR Budapest, Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet.
- Göncz Lajos (1985): A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata. Újvidék, Forum.
- Göncz Lajos (1999): A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban) Budapest–Újvidék. Osiris–Forum–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gyurgyík László–Sebők László (szerk.) (2003): Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002. Bp. Teleki László Alapítvány.
- Kiss Jenő (1995): Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Tamás (2003): A romániai magyarság az 1992-es és 2002-es népszámlálások tükrében. In: Gyurgyík–Sebők (2003): Népszámlálási körkép Közép-Európából 1998–2002. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Lanstyák István (1998): Nyelvművelésünk vétségei vagy kétségei. In: Nyelvművelés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Szerk.: Kontra Miklós és Saly Noémi. Budapest, Osiris K. 74–101.
- Lanstyák István (2000): A magyar nyelv Szlovákiában. Budapest–Pozsony, Osiris–Kalligram K.–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Miklós Tünde–Kiss Dénes (2000): Könyvek és olvasás Kolozsváron. Könyvesház, 2. sz. (a Művelődés melléklete).
- Nagy Attila–Péterfi Rita (2006): Olvasás, könyvtár- és számítógéphasználat. Gyorsjelentés a TÁRKI és az OSZK 2005-ös vizsgálatáról. Könyvtári Figyelő 2006/1. sz.
- Orosz Ildikó (1992): Non scholae, sed vitae... In: Extra Hungariam. A Hatodik Síp Antológiája. Budapest–Ungvár.
- Orosz Ildikó (2000): A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiség kialakulásának első évtizedében (Debreceni Egyetem, doktori értekezés, kézirat).
- Péntek János (1996): Szociolingvisztikai dilemmák. Korunk, 9. sz.
- Péntek János (2001): A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok. Kolozsvár, Komp-Press.
- Szarka László (1999): A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. Kisebbségkutatás, 2. sz.
- Szilágyi N. Sándor (2002): Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. Magyar Kisebbség, 4. sz.
- Szilágyi N. Sándor (2003): Mi egy más. Közéleti írások. Kolozsvár, Kalota K.
- Vetési László (1996): Szórványszolgálat és egyház. In: Jelen és jövő a szórványkutatásban. Temesvár.

Jegyzetek

- ¹ Ez a jelenség összhangban van az ezredfordulós közép-európai népszámlálások magyar lakosságra vonatkozó adataival. Lásd Gyurgyik–Sebők, 2003.
- ² A házasságban élő romániai magyar népesség 13%-a él vegyes házasságban, s e családok gyermekeinek mintegy 70%-a válik román nyelvűvé és nemzetiségűvé. (Péntek, 2001: 188; Szilágyi N. 2002). A Gyurgyik László által hivatkozott statisztikai adatok szerint a szlovákiai magyarok körében a házasságkötések egyre nagyobb hányada mondható etnikailag vegyesnek (1990-ben 28%-uk), és a „vegyes házasságokból származóknál generációváltásról generációváltásra növekszik a többségi etnikumhoz tartozók aránya”. (Gyurgyik, 2004: 91,100) A vajdasági magyarok 1990-es házasságkötéseinek mintegy egynegyede volt vegyes házasság (Sebők, 2003: 128).
- ³ Az egyes életszintereken használt nyelv után érdeklődve – a domináns anyanyelv, illetve többségi nyelv mellett potenciális válaszlehetőségként szerepelt a két nyelv körülbelül azonos mértékű használata. Az összevont mutató készítése során azok kerültek a „kiegyensúlyozott” kétnyelvűség kategóriájába, akik legalább három szinten a két nyelv körülbelül azonos mértékű szerepéről tettek említést.
- ⁴ A szociális, lakhatási, iskolázottsági, egészséggel stb. kapcsolatos hátrányok általában a kulturális hátrányokat is magukhoz vonzzák. Ezekhez képest a kisebbségi hátrányok sajátosan viselkednek. L. részletesebben: Gereben, 1999:211–213.; 2005:139–140.